TIJORAT BANKLARIDA KREDIT VA UNGA TENGLASHTIRILGAN AMALIYOTLARDA RISKKA ASOSLANGAN NARXLASHNI JORIY QILISH ISTIQBOLLARI

Karimov Komiljon Ibrogimovich
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti mustaqil izlanuvchisi
ORCID: 0009-0003-1653-0049
https://doi.org/10.5281/zenodo.23696618

Annotatsiya. Tezisda tijorat banklarida kredit va unga tenglashtirilgan amaliyotlar – mikroqarz, lizing, faktoring, kafolat va akkreditivlar bo'yicha riskka asoslangan narxlashni joriy qilish istiqbollari o'rganilgan. Markaziy bank ma'lumotlari asosida 2022–2026-yillarda bank tizimining kredit riski va kapital ko'rsatkichlari tahlil qilingan. Mahsulot narxini transfert stavkasi, kutilayotgan zarar, operatsion xarajat va kapital qiymati komponentlari orqali shakllantirish, uni RAROC ko'rsatkichi bilan baholash hamda narxdagi risk ustamasini Cost of Risk (CoR) ko'rsatkichi bilan muntazam solishtirish tartibi taklif etilgan.

Kalit so'zlar: riskka asoslangan narxlash, kutilayotgan zarar, Cost of Risk, kapital qiymati, RAROC, mikroqarz, lizing, faktoring, kafolat.

Аннотация. В тезисе рассматриваются перспективы внедрения риск-ориентированного ценообразования по кредитам и приравненным к ним операциям коммерческих банков – микрозаймам, лизингу, факторингу, гарантиям и аккредитивам. На основе данных Центрального банка проанализированы показатели кредитного риска и капитала банковской системы за 2022–2026 годы. Предложен порядок формирования цены из трансфертной ставки, ожидаемых потерь, операционных расходов и стоимости капитала, ее оценки по RAROC и сопоставления риск-надбавки со стоимостью риска (Cost of Risk).

Ключевые слова: риск-ориентированное ценообразование, ожидаемые потери, стоимость риска (Cost of Risk), стоимость капитала, RAROC, микрозаймы, лизинг, факторинг, гарантии.

Annotation. The thesis examines the prospects for introducing risk-based pricing of loans and loan-equivalent operations of commercial banks, namely microloans, leasing, factoring, guarantees and letters of credit. Using Central Bank data, the credit risk and capital indicators of the banking system for 2022–2026 are analysed. A procedure is proposed for building the price from the transfer rate, expected loss, operating cost and cost of capital, assessing it with RAROC and comparing the risk premium with the cost of risk (CoR).

Keywords: risk-based pricing, expected loss, cost of risk, cost of capital, RAROC, microloans, leasing, factoring, guarantees.

Kirish. Kredit tijorat banklari daromadining asosiy manbai bo'lishi bilan birga eng katta risk manbai hamdir. Bank kredit narxini faqat bozor stavkalari yoki raqobatchilar narxiga qarab belgilasa, turli risk darajasidagi qarz oluvchilar bir xil stavkada kreditlanadi, natijada yuqori riskli qarz oluvchilar ulushi ortib, kutilgan zarar kredit marjasini yemiradi. Riskka asoslangan narxlash har bir mahsulot narxiga uning resurs qiymati, kutilayotgan zarari va kapital qiymatini kiritish orqali bu muammoni hal qiladi [1].

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Mikroqarz, lizing, faktoring, kafolat va akkreditivlar kabi kreditga tenglashtirilgan amaliyotlar ham bank uchun kredit riskini yuzaga keltiradi, biroq ularda riskning manbai va zarar darajasi turlicha: mikroqarz garovsizligi sababli yo'qotish darajasi yuqori, lizingda obyektga mulk huquqi bankda qoladi, faktoringda risk debitorga o'tadi, kafolat esa to'lov talab qilinganda balans aktiviga aylanadi. Markaziy bankning 3427-son nizomi risk appetiti va limitlar tizimini [2], 2696-son nizom aktivlar va balansdan tashqari majburiyatlar bo'yicha zaxiralar tartibini [3], 3697-son nizom esa kapital yetarliligini hisoblash tartibini belgilaydi [4]. Biroq ushbu hujjatlarda risklarni bank mahsulotlari narxiga integratsiya qilish, xususan RAROC yoki riskka asoslangan narxlash metodologiyasi bo'yicha talablar belgilanmagan. Tezisning maqsadi kredit va unga tenglashtirilgan amaliyotlarda riskka asoslangan narxlashni joriy qilishning ilmiy-uslubiy asoslarini va amaliy tartibini taklif etishdan iborat.

Mavzuga oid adabiyotlar sharhi. RAROC konsepsiyasining amaliyotga tatbiq etilishi E. Zaik va hammualliflarining Bank of America tajribasiga bag'ishlangan ishida yoritilgan [5]. K. Frut va J. Steyn bank kapitali qimmat resurs bo'lgani sababli har bir operatsiya o'zi talab qiladigan kapital qiymatini qoplashi lozimligini nazariy jihatdan asoslagan [6]. J. Dermin kredit narxini resurs qiymati, kutilayotgan zarar, operatsion xarajat va iqtisodiy kapital qiymatidan iborat tarkibiy qismlarga ajratib, qiymatga asoslangan bank boshqaruvi doirasida tahlil qilgan [1].

J. Bessis va J. Xall kredit riskini kutilayotgan zarar (PD × LGD × EAD) va kutilmagan zararga ajratib, birinchisi zaxiralar va narx orqali, ikkinchisi esa kapital orqali qoplanishini ko'rsatgan [7], [8]. Kutilayotgan zararning amalda yuzaga chiqqan qiymati bank amaliyotida Cost of Risk (CoR) – sof zaxira xarajatlarining o'rtacha kredit portfeliga nisbati bilan o'lchanadi. MHXS 9 kutilgan kredit zararlarini oldindan tan olishni talab qilib, CoR va narxlash bog'liqligini kuchaytirdi [9]. Bazel qo'mitasi esa balansdan tashqari majburiyatlarni kreditga qayta hisoblash omillari orqali riskka tortilgan aktivlarga kiritish tartibini belgilagan [10].

Mahalliy olimlardan Sh.Z. Abdullayeva bank risklari va kreditlash bilan bog'liq risklarni [11], D.A. Toshpulatov tijorat banklarida risklarni baholash va boshqarishni takomillashtirish masalalarini tadqiq etgan [12]. Biroq mahalliy tadqiqotlarda mikroqarz, lizing, faktoring, kafolat va akkreditivlarni ham qamrab oluvchi hamda CoR ko'rsatkichi bilan bog'langan yagona riskka asoslangan narxlash modeli alohida o'rganilmagan.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotda normativ-huquqiy tahlil, qiyosiy tahlil, koeffitsiyentlar tahlili va modellashtirish usullaridan foydalanilgan. Empirik tahlil Markaziy bank rasmiy veb-saytida e'lon qilingan ma'lumotlarga asoslangan [13]. Kredit mahsulotining riskka asoslangan minimal stavkasi quyidagicha aniqlanadi:

$$r_{min} = TS + EL + OPEX + CC - KSD, \quad EL = PD \times LGD \qquad (1)$$

bunda TS – likvidlilik mukofotini o'z ichiga olgan transfert stavkasi, EL – kutilayotgan zarar, PD – defolt ehtimoli, LGD – defolt holatidagi yo'qotish darajasi, OPEX – operatsion xarajatlar ulushi, CC – kapital qiymati, KSD – kross-sotuvlardan qo'shimcha daromad. Kapital qiymati ajratiladigan kapital va uning talab qilinadigan rentabelligi orqali hisoblanadi:

$$CC = CCF \times RW \times CAR_m \times (h - TS) \qquad (2)$$

bunda CCF – kreditga qayta hisoblash omili (balansdagi kredit, mikroqarz, lizing va faktoring uchun 1; moliyaviy kafolat uchun 1, bajarish kafolati uchun 0,5, qisqa muddatli savdo akkreditivi uchun 0,2 [10]), RW – risk vazni, CAR_m – bankning maqsadli kapital yetarliligi darajasi, h – kapitalning talab qilinadigan rentabelligi. Balansdan tashqari amaliyotlar resurs talab qilmaganligi sababli ularda TS = 0 olinadi. Mahsulotning riskka nisbatan rentabelligi RAROC ko'rsatkichi bilan baholanadi:

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

$$RAROC = (D + KSD - TS \times (1 - EC) - OPEX - EL) / EC \quad (3)$$

bunda D – mahsulot bo'yicha foizli yoki komissiya daromadi, $EC = CCF \times RW \times CAR_m$ – ajratilgan kapital ulushi. RAROC ≥ h bo'lgan mahsulot kapital qiymatini qoplaydi va aksiyadorlar uchun qiymat yaratadi. Narxga kiritilgan risk ustamasining yetarliligi CoR ko'rsatkichi orqali nazorat qilinadi:

$$CoR = ZX / KP \times 100\% \quad (4)$$

bunda ZX – davr mobaynidagi sof zaxira xarajatlari (ajratmalar va tiklanishlar farqi), KP – o'rtacha kredit portfeli. EL rejalashtirilgan CoR ning mahsulot darajasidagi ifodasi bo'lib, EL ≥ CoR sharti bajarilishi lozim; amaldagi CoR muntazam EL dan oshsa, PD va LGD qayta kalibrlanib, narx yangilanadi.

Tahlil va natijalar. Riskka asoslangan narxlash zaruratini baholash uchun bank tizimining 2022–2026-yillardagi kredit riski va kapital ko'rsatkichlari tahlil qilindi (1-jadval).

1-jadval

O'zbekiston bank tizimining kredit riski va kapital ko'rsatkichlari (har yilning 1-yanvar holatiga)

Ko'rsatkich	2022	2023	2024	2025	2026
Kredit qo'yilmalari, mlrd so'm	326 386	390 049	471 406	533 121	604 002
Xorijiy valyutadagi kreditlar ulushi, %	49,8	47,5	45,0	42,9	39,2
Muammoli kreditlar (NPL), mlrd so'm	16 974	13 992	16 621	21 185	18 055
Muammoli kreditlar ulushi, %	5,2	3,6	3,5	4,0	3,0
Regulyativ kapital, mlrd so'm	70 191	83 413	105 914	124 793	150 862
Muammoli kreditlar / regulyativ kapital, %	24,2	16,8	15,7	17,0	12,0
Kapital yetarliligi darajasi, %	17,5	17,8	17,5	17,4	18,3

Manba: Markaziy bank ma'lumotlari asosida muallif hisob-kitoblari.

1-jadval ma'lumotlariga ko'ra, besh yilda kredit qo'yilmalari 1,85 baravar, regulyativ kapital esa 2,15 baravar oshgan, muammoli kreditlar ulushi 5,2 foizdan 3,0 foizga pasaygan. Biroq 2024-yil davomida kredit qo'yilmalari 13,1 foizga o'sgan bo'lsa, muammoli kreditlar 27,5 foizga ko'payib, ularning ulushi 3,5 foizdan 4,0 foizga oshgan. Shu yili kreditlar va lizing bo'yicha zaxira xarajatlari 41 foizga oshgan [13], o'rtacha kredit portfeli esa 16,6 foizga o'sgan, ya'ni tizim darajasida CoR qariyb 21 foizga ko'tarilgan. Mikroqarzlarda muammoli qarzlar ulushi 2024-yilda 2 foiz bandga oshib, 4 foizga yetgan [13]. Demak, riskka mos narxlanmagan kredit o'sishi CoR ning oshishiga olib keladi. Xorijiy valyutadagi kreditlar ulushi (39,2 foiz) esa narxda alohida valyuta-kredit risk mukofotini talab qiladi.

Kredit va unga tenglashtirilgan amaliyotlarda kutilayotgan zarar omillari, kapital talabi va narx shakli turlicha bo'ladi (2-jadval).

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

2-jadval

Kredit va unga tenglashtirilgan amaliyotlarda riskka asoslangan narxlashning o'ziga xos jihatlari

Mahsulot	Kutilayotgan zarar omillari (PD, LGD)	CCF	Narx shakli	O'ziga xoslik
Kredit	qarz oluvchi PD; LGD ta'minotga bog'liq	1	foiz stavkasi	muddat va valyuta risk mukofoti
Mikroqarz	skoring va DSTI bo'yicha PD; garovsiz – yuqori LGD	1	foiz stavkasi	yuqori OPEX, portfel narxlash
Lizing	lizing oluvchi PD; mulk huquqi – past LGD	1	lizing to'lovi	obyekt qoldiq qiymati riski
Faktoring	debitor PD; regress huquqi – past LGD	1	diskont, komissiya	suyultirish (dilution) riski
Kafolat va akkreditiv	prinsipal (applikant) PD va LGD	0,2–1	komissiya	TS = 0

Manba: Bazel standartlari va Dermine J. kitobi asosida muallif tomonidan shakllantirildi.

2-jadvaldan ko'rinadiki, mahsulotlar LGD va OPEX bo'yicha keskin farqlanadi, kafolat va akkreditivlar esa resurs talab qilmaydi. Shu sababli barcha mahsulotlarga yagona tarif yoki stavka qo'llash risk va xarajatlarni noto'g'ri taqsimlaydi (3-jadval).

3-jadval

Riskka asoslangan narxlash bo'yicha shartli hisob-kitob (1 yillik, 1 mlrd so'm)

Ko'rsatkich, %	Kredit, PD 2%	Kredit, PD 8%	Mikroqarz	Lizing	Faktoring	Bajarish kafolati
PD / LGD	2 / 45	8 / 45	6 / 70	4 / 30	3 / 25	2 / 45
Transfert stavkasi (TS)	17,0	17,0	17,0	17,0	17,0	–
Kutilayotgan zarar (EL)	0,90	3,60	4,20	1,20	0,75	0,90
Operatsion xarajat (OPEX)	1,50	1,50	4,00	2,00	1,00	0,30
Kapital qiymati (CC)	0,75	0,75	0,75	0,75	0,75	1,65
Kross-sotuv (KSD)	0,30	0,30	–	–	–	–
Minimal narx	19,85	22,55	25,95	20,95	19,50	2,85
RAROC (21% stavkada)	29,7	11,7	−11,0	22,3	32,0	–

Izoh: shartli parametrlar: RW = 100%, CAR_m = 15%, h = 22%, kafolat uchun CCF = 0,5, faktoring regressli. Manba: (1)–(3) formulalar bo'yicha muallif hisob-kitoblari.

3-jadvaldan ko'rinadiki, yagona 21 foizlik stavkada RAROC past riskli kredit bo'yicha 29,7 foiz, yuqori riskli kredit bo'yicha 11,7 foiz, mikroqarz bo'yicha esa manfiy (−11,0 foiz) bo'ladi, ya'ni past riskli mahsulotlar yuqori riskli mahsulotlarni subsidiyalaydi. Minimal narxlar farqi (19,50–25,95 foiz) EL va OPEX farqidan iborat; kafolat komissiyasi ham prinsipal riskiga qarab 2,85–5,55 foiz oralig'ida tabaqalashtirilishi lozim. Jadvaldagi EL qiymatlari mahsulotlar bo'yicha rejalashtirilgan CoR chegarasi hisoblanadi.

Xulosa va takliflar. O'tkazilgan tahlil natijalari asosida quyidagi xulosalarga kelindi.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Birinchidan, Markaziy bankning amaldagi nizomlari kredit riskini tasniflash, zaxiralar va kapital orqali tartibga soladi, biroq risklarni mahsulot narxiga integratsiya qilish metodologiyasini belgilamaydi.

Ikkinchidan, 2022–2026-yillarda bank tizimida muammoli kreditlar ulushi 5,2 foizdan 3,0 foizga pasaygan bo‘lsa-da, 2024-yilda muammoli kreditlar kredit portfelidan ikki baravar tezroq o‘sgan, kreditlar va lizing bo‘yicha zaxira xarajatlari 41 foizga oshib, CoR ko‘rsatkichi ko‘tarilgan.

Uchinchidan, kredit, mikroqarz, lizing, faktoring, kafolat va akkreditivlar narxini (1)–(3) formulalarga asoslangan yagona model bo‘yicha, har bir mahsulotning PD, LGD va CCF xususiyatlarini hisobga olib shakllantirish taklif etiladi.

To‘rtinchidan, RAROC ko‘rsatkichini narx belgilashda ham, monitoringda ham hisoblab, u kapitalning talab qilinadigan rentabelligidan past bo‘lgan mahsulotlar narxi yoki shartlarini qayta ko‘rib chiqish maqsadga muvofiq.

Beshinchidan, dastlabki bosqichda mahsulotlar bo‘yicha EL ni tarixiy CoR asosida baholab, har chorakda amaldagi CoR ni narxdagi EL bilan solishtirish (back-testing), ichki PD va LGD statistikasi shakllangach esa MHXS 9 ga mos modellarga o‘tish tavsiya etiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Dermine, J. (2015). Bank valuation and value-based management: Deposit and loan pricing, performance evaluation, and risk (2nd ed.). McGraw-Hill Education.
2. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining “Banklar va banklar guruhlarining tavakkalchiliklarni boshqarish tizimiga doir talablar to‘g‘risida”gi 3427-sonli nizom. 2023-yil 18-aprel.
3. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining “Tijorat banklarida aktivlar sifatini tasniflash va aktivlar bo‘yicha ehtimoliy yo‘qotishlarni qoplash uchun zaxiralar shakllantirish hamda ulardan foydalanish tartibi to‘g‘risida”gi 2696-sonli nizom. 2015-yil 14-iyul.
4. O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining “Banklar kapitalining monandligiga qo‘yiladigan talablar to‘g‘risida”gi 3697-sonli nizom. 2025-yil 28-oktyabr.
5. Zaik, E., Walter, J., Kelling, G., & James, C. (1996). RAROC at Bank of America: From theory to practice. Journal of Applied Corporate Finance, 9(2), 83–93.
6. Froot, K. A., & Stein, J. C. (1998). Risk management, capital budgeting, and capital structure policy for financial institutions: An integrated approach. Journal of Financial Economics, 47(1), 55–82.
7. Bessis, J. (2015). Risk management in banking (4th ed.). John Wiley & Sons.
8. Hull, J. C. (2018). Risk management and financial institutions (5th ed.). John Wiley & Sons.
9. International Accounting Standards Board. (2014). IFRS 9 Financial Instruments. IFRS Foundation.
10. Basel Committee on Banking Supervision. (2017). Basel III: Finalising post-crisis reforms. Bank for International Settlements.
11. Abdullayeva, Sh. Z. (2002). Bank risklari va kreditlash. T.: Moliya.
12. Toshpulatov, D. A. (2022). Tijorat banklarida risklarni baholash va boshqarishni takomillashtirish [Iqtisodiyot fanlari doktori (DSc) dissertatsiyasi avtoreferati]. Toshkent.
13. www.cbu.uz – O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.